

S.L.Sonawane 2017

Maharashtra Political Science and Public Administration Conference

Reg.No. MAH / 12-83 / Aurangabad F - 985

Volume - 4

No. : 3

Issue - 12

Sept.-Dec.2017

ISSN No. :2347-9639

34 Years

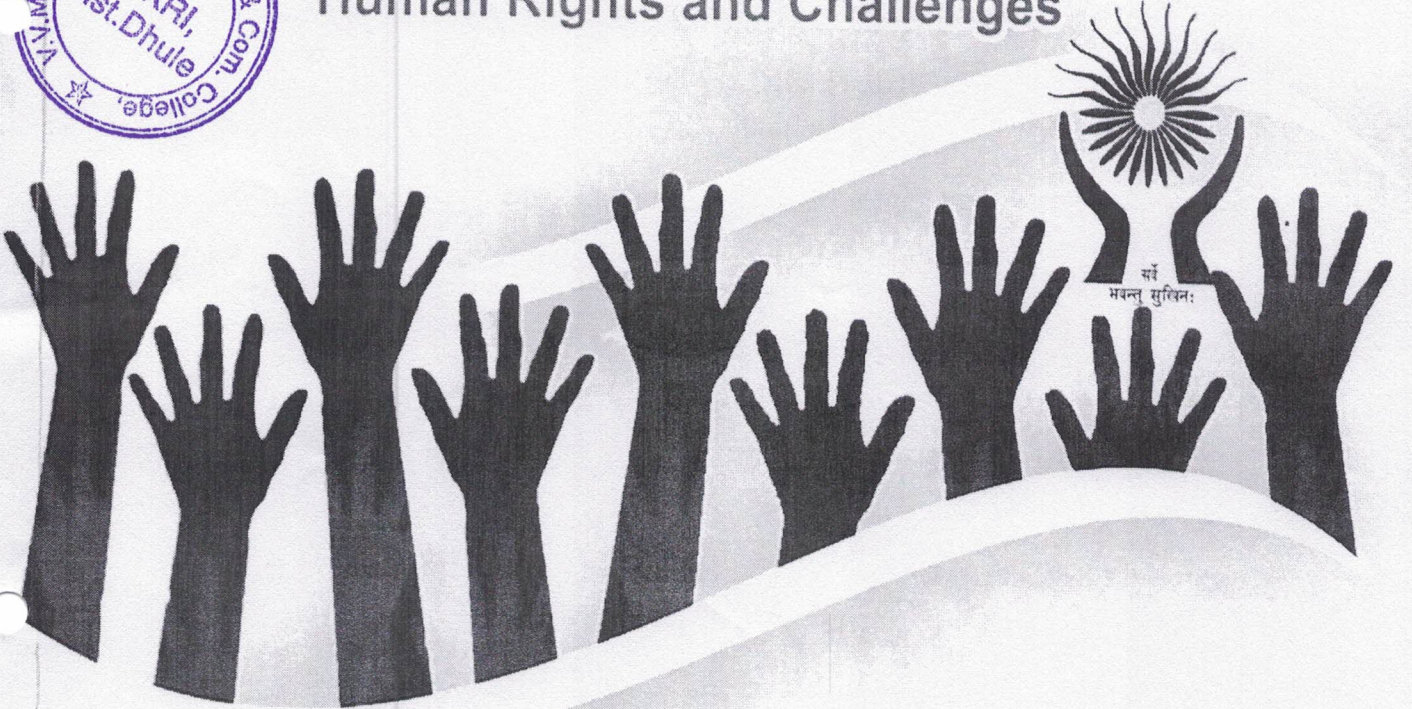
VICHAR MANTHAN

IJIF
Impact Factor
2.283

National Research Journal of Political Science and Public Administration
(Peer Reviewed Journal)

Human Rights and Challenges

महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिका

विचार मंथन

मानव अधिकार आणि आव्हाने

मुख्य संपादक - प्राचार्य डॉ. पी.डी. देवरे

संपादक - डॉ. प्रमोद पवार | डॉ. मनोहर पाटील

सत्तेचे जू झुगारून घेण्याचा मानवाला ईश्वरदत्त अधिकार आहे, असे म्हटले आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्याची व लोकशाही तत्त्वांची प्रेरणा देणारा हा जाहीरनामा ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचा मानला जातो.

संयुक्त राष्ट्रसंघटनेचा मानवी अधिकाराचा जाहीरनामा
(१० डिसेंबर १९४८)

१० डिसेंबर १९४८ रोजी संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या साधारण सभेत मानवी अधिकारांचा जागतिक जाहीरनामा संमत करण्यात आला. हा जाहीरनामा सर्व लोकांसाठी धेयसिध्दीचा एक समान आदर्श म्हणून उद्घोषित करतो.

सारांश

१९४७ साली भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर लोकशाही राष्ट्र म्हणून अस्तित्वात आले. जगातील महत्त्वाच्या लोकशाही देशांपैकी भारत हा एक देश आहे. तरीही या देशात मूलभूत मानवी हक्कांची वेळोवेळी पायमल्ली होताना दिसते. वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये मूलभूत हक्कांना काळिमा फासणाऱ्या घटना दिसतात. या घटना व प्रवृत्ती या विरुद्ध आवाज उठविण्याचे प्रयत्न वेळोवेळी केले आहेत. हे प्रयत्न त्या त्या क्षेत्रातील लोकांनी संघटित होऊन केले, तर काहीवेळा मानवी हक्कांसाठी काम करणाऱ्या संघटना, वृत्तपत्रे, न्यायालये यांनी केले. या प्रयत्नामुळे लोकशाही बळकट होण्याला निश्चितच मदत झाली असे म्हणावे लागेल.

संदर्भसूची

- १) मानवी हक्क, दत्ता सांगोलकर, जिज्ञासा प्रकाशन, पुणे, ऑगस्ट २०१३ पृष्ठ-७.
- २) मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या, प्रा. चंद्रकांत मिसाळव्हिजन अँकेडमी, पुणे १९ जून, पृष्ठ-१७
- ३) भगवान बुध्द - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री, प्रा. सुशीला मूलजाधव, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद, २७ मे २००६ पृष्ठ-११
- ४) प्राचीन व मध्ययुगीन भारत - प्राचार्य कदम, य.ना.कदम- फडके प्रकाशन, कोल्हापूर ऑगस्ट.
- ५) डायमंड सामाजिक ज्ञानकोश खंड- २ प्रा. जोशी बी. आर. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २००७ पृ.१२६४
- ६) इंग्लंडच्या राज्यघटनेचा इतिहास, प्रा. गायकवाड, प्रा.सावंत, प्रा. थोरत, प्रा. जाधव, फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९२ पृष्ठ-१२०
- ७) जगातील निवडक क्रांत्या, प्रा.डॉ. शिंदे यु.पा.प्रा. देशमुख, रा.कृ.प्रा. डॉ.मिसाळ, ध.बा. एज्युकेशन पब्लिकेशन्स औरंगाबाद, २०१४ पृष्ठ-४१
- ८) अमेरिकन संघराज्याचा इतिहास प्रा. रडे का.रा. प्रशांत पब्लिकेशन पुणे २००५ पृ.१७
- ९) जगातील निवडक क्रांत्या - प्रा.डॉ. शिंदे, प्रा.डॉ. देशमुख, प्रा.डॉ. मिसाळ, एज्युकेशन्स पब्लिकेशन्स औरंगाबाद. २०१४
- १०) मानवी हक्क व जबाबदाऱ्या प्रा. मिसाळ चंद्रकांत व्हिजन अँकेडमी पुणे १९ जून २०१२ पृष्ठ १९

R. W. S.
Principal
V.V.M.s S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.

घोडदे येथील गढीचा ऐतिहासिक अभ्यास

प्रा. एस.सी. सोनवणे
इतिहास विभाग प्रमुख, सि.गो. पाटील महाविद्यालय,
साक्री, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

मध्ययुगीन काळात युरोपात सामंतशाही पद्धत अस्तित्वात होती. सामंत शाही म्हणजे सरंजामशाही होय. सामंतशाहीचा उदय आणि विकास होत गेला. भारतीय सामंतशाहीचे स्वरूप मध्ययुगातील युरोपीय सामंतशाही पेक्षा वेगळे होते. भारतीय सामंतशाही प्रामुख्याने जमीन, जुमल्यांच्या आर्थिक व्यवहारांशी संबंधित होती. भारतीय वतन व्यवस्थेतून सामंतशाही निर्माण झाली. सामंत शाहीत मालक व कुळे असे दोन घटक होते. शेतकऱ्यांना व कुळांना सर्व व्यवहार सामंताच्या मार्फत करावे लागत. सामंत व कुळे यांचे संबंध वंशपरंपरागत चालत असत, सामंत हे शेतकऱ्यांचे व कुळांचे संरक्षण करत. शेतकऱ्यांना आपल्या उत्पन्नाचा मोठा भाग सामंतांना द्यावा लागे.

लेखाची उद्दिष्टे

१. गढीची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. घोडदे गावाचा इतिहास ज्ञात करणे.
३. घोडदे गावातील गढीची माहिती मिळविणे.

लेखाची गृहितके

१. घोडदे गाव ऐतिहासिक आहे.
२. घोडदे गावात ऐतिहासिक गढी आहे.
३. घोडदे गावाला गढीमुळे ऐतिहासिक, सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

गढीची संकल्पना

१. गढी (खी) गाव प्रमुख राहतात त्या भागातील गावाची उंच जागा म्हणजे गढीचा भाग. १
२. गढी म्हणजे लहान किल्ला, लहान तट, सोनाराचे एक हत्यार. २
३. गढी हा प्रकार जवळ जवळ किल्ल्यासारखाच असतो. 'गढी' म्हणजे सरदाराने राहायचे संरक्षित ठिकाण होय. गढी व किल्ला यात फरक आहे. गढी ही प्रामुख्याने सरदाराचे निवासस्थान असल्यामुळे एखाद्या उच्च सरदार व्यक्तीला राहावयास योग्य अशा नागरी सुविधा त्यामध्ये निर्माण केलेल्या दिसून येतात. गढीच्या संरक्षणासाठी बाहेरच्या बाजूला उंच दगडी भिंत केव्हा काही वेळा विटांची तटबंदी, काही वेळा नुसती मातीची तटबंदी, खंदक व भक्कम दरवाजे बांधलेले दिसतात. अशा रीतीने गढीचा उद्देश जरी निवासस्थान असला, तरी गढीचा बाह्य देखावा म्हणजे एखाद्या किल्ल्याप्रमाणे वाटतो. हा सर्व परिणाम मध्ययुगीन रणधुमाळीचाच होय असे म्हटले जाते. ३

प्रत्येक सामंताची तटबंदीयुक्त गढी आणि त्या भोवतालच्या प्रदेश म्हणजे 'मॅनॉर' होय 'मॅनॉर' म्हणजे मध्ये सामंताचा प्रसादतुल्य वाडा त्यांच्या आजुबाजुला शेतकऱ्यांच्या झोपड्या, चर्च, धान्याची कोठारे आणि त्यांना लागून शेतजमीन असे. संपूर्ण 'मॅनॉर' भोवती तटबंदी असे. प्रत्येक 'मॅनॉर' हे आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण होते. किल्ले वजा 'मॅनॉर' मधील सामंत एखाद्या राजाप्रमाणे राहत. ते आपल्या प्रासादात दरबार भरवीत. या दरबारात त्यांचे दुय्यम सामंत व कुळ हजर राहत असत ते नजराणे देत व मनुष्यबळ पुरवत. मॅनॉरमध्ये म्हणजे गढीमध्ये नेहमी उत्सव समारंभ चालत तसेच खेळांचे सामने व मेजवानी चालत. प्रत्येक भागातील 'मॅनॉर' आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व प्रशासकीयदृष्ट्या स्वतंत्र होते. मॅनॉरमुळे सामंतशाही अधिक बळकट झाली. ४

नागपूर-सुरत मार्गावर धुळे जिल्ह्यात धुळ्यापासून ६५ किलोमीटर आणि साक्री तालुका पासून पश्चिमेकडे १३ कि. मी. वर घोडदेहे गाव आहे. या गावाला लागूनच पूर्वेकडे एक मोठी गढी आहे. या गढीचा इतिहास अभ्यासला असता मध्ययुगीन कालखंडात अनेक राजे होऊन गेलेत. त्याकाळी आपला समाज गटागटाने टोळ्यांच्या स्वरूपात स्थलांतरीत जीवन जगत होता आजू-बाजूला सुपीक जमीन लाभल्याने व वारसाही पाणी लाभल्याने नदीला बांधारेबांधून शेत-जमीन ओलीताखाली आणून अनेक प्रकारचे अन्नधान्य फळ-फळावणे यांचे उत्पन्न काढू लागले. काही लोक परिसरात असलेल्या जंगल संपत्तीवर आपली उपजिविका भागवू लागले. एकाच ठिकाणी समाज स्थिर झाला. आपल्या निपुणते नुसार अनेक उद्योग-व्यवसाय सुरू झालेत वर्ण-जाती व्यवस्था निर्माण झाली. अशा या मध्ययुगीन काळी घोडदे गाव कान नदीच्या किनारी वस्ती करून राहू लागले. त्याकाळी गवळी राजा यांचा या परिसरावर अंमल होता. गावाच्या पूर्वेस आज गावठाणचा जो

सपाट भाग आहे. त्याठिकाणी गवळी राजाची गढी होती. गढी म्हणजे मोठ्या राजवाड्यासारखा भाग म्हणजेच मनार. त्याकाळी राजाच्या संरक्षणासाठी पायदळ व घोडदळ असे सैन्य तैनातीस होते तळ म्हणजे सैन्यातील घोडे ठेवण्याची जागा कालांतराने राजेरजवाड्यांचा काळ व सामंतांचा काळ स्मृतीस जागा झाला. पुढे अपभ्रंश होऊन घोडदळ जाऊन 'घोडदे' असे नाव पडले. या ठिकाणी घोडदौडसाठी, शेतीवर फेरुटका मारण्यासाठी घोड्यांचा डांगा किंवा घोडी यांचा वापर तसेच व्यापार-उद्विम करण्यासाठी घोड्यांचा वापर करित असत. कालपरत्वे यांत्रिक युग आले तसे प्रवासाची साधने वाढत गेली. त्यानुसार घोड्यांची संख्या काळानुरूप कमी कमी होत गेली.

मध्ययुगीन कालखंडात या भागात गवळी राजांचे प्राबल्य असून व्यापार-उद्दम वाढत गेला. कालपरत्वे धर्मयुध्दे झालीत. सामाजात धर्माची प्रभावी पकड लोकांवर होती. एकाच ध्वजाखाली गरीब प्राणपणाणे लढले होते. धर्मयुद्धामुळे धर्मसंस्थांचे सामाजात महत्त्व वाढले. राष्ट्रीय भावना, देशाभिमान मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाला. सामंतशाहीच्या इतिहासास सुरुवात झाली. धर्मयुद्धामुळे पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील लोकांना एकमेकांच्या सांस्कृतिक जीवनाची ओळख झाली. कालांतराने पेशवाईच्या काळात मराठे शाहीत भोसले घराण्यातील छत्रपती शिवाजी महाराजांनी देशमुख, देशपांडे, चौधरी यांना दिलेली वतने जप्त केली व भोसले घराण्याची वतनदारी सुरु झाली. भोसले घराण्याचे वर्चस्व वाढले. म्हणून आज देखील घोडदे गावानजीक असलेली गढी 'भोसलेची गढी' म्हणून ओळखली जाते.

खान्देशातील काही गावांच्या गढ्या ह्या हमरस्त्यावर असून घोडदे व भोनगाव येथील गढी ऐतिहासिक दृष्ट्या नामांकित म्हणून ओळखल्या जातात. कोंडाईबारी जवळचे धनेर आमळी येथील सुप्रसिद्ध, देवस्थान श्री. कन्हैयालाल महाराज हे श्री. भगवान विष्णूचा अव असून त्यांच्या बेंबीतून पाण्याचा स्रोत पूर्वेकडील भूप्रदेशावर वाहत-वाहत येऊन कान नदीत रुपांतर होऊन बारमाही लोकांना पाणी मिळू लागले. कन्हैयालाल महाराजांच्या नावावरून ही 'काननदी' असे नाव पडले ती पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहत जाते या काननदीच्या किनाऱ्यावरच गढी असलेले गाव घोडदे व भोनगाव ही गावे वसलेली आहेत. भोनगाव या गावाच्या गढी लगतच प्राचीन शिवमंदीरे आहेत. घोडदे या गावी ज्या महिलेने नवस केला असेल अशा महिलेला श्री. बहिरमदेवाच्या मंदिरात आणून अशा महिलेला पहिले दोन गळ टोचले जातात आणि दुसरीकडे मुलाचे जावळ काढले जाते. तसेच दैत्याजवळ बोकड कापून रात्री गोंधळाचा कार्यक्रम मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जातो. दुसऱ्या दिवशी कुस्तीचा कार्यक्रम होतो. ही यात्रा पूर्वपरंपरेनुसार दरवर्षी चैत्र शुद्ध चतुर्दशीला भरत असते २-३ दिवस चालते. ही यात्रा बऱ्याचशा काळापासून सुरु असून घोडदे गावाच्या गढीजवळच भरते या गढीजवळूनच कान नदी वाहते.

पूर्वीच्या काळात गढीमध्ये राहणाऱ्या लोकांचे जीवन हे सुखी संपन्न होते. गढी जवळून कान नदी वाहत असल्याने पाण्याची बारमाही व्यवस्था शेतीसाठी व पिण्यासाठी होत असे. मध्यंतरीच्या कालखंडात नैसर्गिक स्थित्यंतरे घडून आणि नदीला महापूर आल्याने तसेच प्लेगची साथ आल्याने गढीवर राहणाऱ्या लोकांनी गढीच्या पश्चिमेकडे सपाट भूभागावर नवीन गावाची वस्ती केली व त्याचे घोडदळ नाव नामशेष होऊन 'घोडदे' हे नाव रुढ झाले. कालांतराने गढीची पडझड होऊन बऱ्याच वास्तू, गोष्टी नामशेष झाल्यात. घोडदे गावातील घरे ही मातीच्या भिंती व लाकडी छत बनवून त्यावर खारीमाती कच्च्या विटांनी भित बांधीत असत गढीतूनच माती खोदून आणतांना बऱ्याच लोकांना तेथे जुने अवशेष सापडत असत. गाडगी, मडकी, रस्त्यांचे अवशेष, भुयारी, दगडाच्या कोरीव चिरा, मेलेल्या माणसांची हाडे, सापळे, जनावरांचे अवशेष इ. बऱ्याच गोष्टी सापडत असत गढी लगतची तटबंदीची भिंत ही नदीच्या महापूराने वाहून गेली. आज देखील या गावठाण जागेचा 'भोसल्यांची गढी' म्हणून नामोल्लेख केला जातो.

गढीलगतचा परिसर हा नैसर्गिक असून गढीचा भाग हा स्मशानभूमी म्हणून ओळखला जातो. मुस्लिम समाजाने अर्धाभाग गढीचा कब्रस्थान म्हणून कुंपण करून घेतले. उरलेल्या अर्ध्या भागात भिल्ल समाज आणि शाहू समाजाने स्मशानभूमी आणि मेलेले प्रेत पुरण्यासाठी त्या जागेचा वापर केला जातो. ही जागा आज ओसाड असून लोकांची वस्ती नाही. या गढीच्या पूर्वेदिलेला लगतच महादेवाच्या ज्योतीलिंगाचे प्राचीन मंदिर असून त्याच्या शेजारी ऋषीमुनीचे साधूंच्या समाधीचे ओटेही दिसतात. या गढीच्या व घोडदे गावाच्या आजूबाजूला ३ ते ४ कि.मी अंतरावर लहान लहान गावेही वसली आहेत. पूर्वेकडेसुरपान गावी मंदिर (महादेवाचे जागृत ज्योतीलिंग) प्रसिद्ध आहे. पश्चिमेकडे ढोलीपाडा या गावी राम लक्ष्मणचे मंदिर आहे. राम वनवासात हिंडत असताना पूर्वी प्रकाशमार्गें घोडदे, ढोलीपाडा या गावावरून शबरी मातेला भेट देऊन नाशिक पंचवटीकडे गेले. म्हणून ही भूमी पवित्र आहे. अशी अख्यायिका सांगितली जाते. घोडदे गावाच्या चौफेर भिल्ल समाजाची वस्ती असून गावात मात्र शाहूसमाजासह सर्व जातीधर्माचे लोक राहतात. त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असून पशुपालनाचा पूरक व्यवसाय केला जातो. पूर्वी नदीला बंधारे, पाटाच्या पाण्याच्या साहाय्याने शेती केली जात असे. भात आणि ऊस ही प्रमुख पिके घेत असत. घोडदेगा गावाच्या परिसरात गूळ, ऊस पिळण्याची गुन्हाळे भरपूर होती. म्हणून व्यापारासाठी धुळे, नंदुरबार, सटाणा (बागलाण) व सुरत (गुजरात) येथे घोड्यांच्या बग्वीतून ते प्रवास करत असत परंतु आज शेतजमीनीवर लहान मोठ्या शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या विहिरी खोदून स्वावलंबी झालेत म्हणून पूर्वीचे पाटबंधारेपद्धत लयास गेली. ब्रिटीशांच्या राजवटीत घोडदे या गावी आजूबाजूची खेडी गावे जोडून मुलकीकर वसूल करण्यासाठी पोलीस पाटील व मुलकी पाटील अशी पदे निर्माण केली होती. गावाच्या मध्यभागी चावडीवर बसून योग्य ते व्यवहार केले जायचे महात्मा गांधी यांनी सत्याग्रहाच्या निमित्ताने दिवाळ्यामाळ या डोंगरावर येऊन लोकांमध्ये जनजागृती केली. तसेच संत गाडगेमहाराज या गावाला भेट देऊन

कीर्तनाच्या माध्यमातून स्वच्छतेचे प्रबोधन करून गेलेत. सन १९४४ ला धुव्वाधार पाकस पदल्याने केलेल्या मोठा महापूर गेला आणि घोडदे गावाचा गढीचा बराचसा भाग वाहून गेला अशा प्रकारे घोडदे गावाला ऐतिहासिक व धार्मिक दृष्ट्या मध्यवर्ती स्थान म्हणून ओळखले जाते.

सारांश

खानदेशात विपूल प्रमाणात गढ्या आहेत. मध्ययुगीन रणधुमाळीच्या काळात याच गढ्यांनी खानदेशचे संरक्षण केले आहे. त्यात राऊळांच्या साडेबारा गढ्यांनी अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे. तद्वतच साक्री तालुक्यात जवळपास १६ गढ्या आहेत. त्यात साक्री, छाईल, घोडदे, चिंचखेडे, दहिवेल, पानखेडा, भोनगाव, घोंगडेदगीर, ब्राह्मनवेल, रायतेल, जांभोरे, डोमकाणी दुसाणे, भाडणे, डंगशिरवाडे, धाडणे अशा गढ्या आहेत. या गढ्यांपैकी साक्रीला भोसलेची गढी आहे तशिच घोडद्याच्या गढीलाही 'भोसल्यांची गढी' म्हटले जाते. या गढीमुळे व तेथील बहिरम देवाच्या देवस्थानामुळे घोडदे गावाला ऐतिहासिक, सामाजिक व धार्मिक दृष्ट्या महत्त्व प्राप्त झाले आहे. सद्य स्थितीला आज गावात गढी नामशेष होऊन तिचे कोणतेही अवशेष शिल्लक दिसून येत नाहीत.

संदर्भ सूची :

१. सुर्यवंशी रमेश, अहिराणी शब्दकोश, अभ्यासिका प्रकाशन, औरंगाबाद, २६ जानेवारी २०१३, पृ १२२.
२. आपटे वा. गो., भावे अ. ह., विस्तारीत शब्द, वरदा बुक्स, पुणे, पृ. १६०
३. सरदेसाई, गायकवाड, थोरात, हनमंते, मराठे कालीन संस्था व इतिहास, पृ. ४२३.
४. परदेशी (बधेल) नरसिंह, खानदेशातील राजपुतांचा इतिहास, सुधा प्रकाशन, जळगाव, २०१२
५. प्रत्यक्ष भेट व स्थानिकाची मुलाखत व चर्चा करून मिळविलेली माहिती.

P. W. S. R.
Principal
V.V.M.S.' S. G. Patil
Arts, Science & Commerce College
SAKRI, Dist. Dhule.